

správy naznačovalo, že zradcov treba likvidovať. Ako názorný návod sa stavali prvé šibenice a na nich vešali figuríny Biláka, Koldera, Indru, Jakeša a ďalších podľa chuti a osobných „sympatií“. Tieto sfanatizované, po krvi túžiace bandy prichádzali pred okresné výbory strany a domáhali sa, aby vedenia okresných výborov strany verejne vyhlásili vernosť Predsedníctvu ÚVKŠČ a jeho výzve. Mnohé predsedníctva okresných výborov tomu podľahli. Na budovy OV KŠČ a

KSS sa vyvesovali čierne zástavy alebo štátne zástavy na pol žrde. Každú hodinu sa vydávali falošné, nepravdivé správy, koľko československých občanov bolo zastrelených. Tým sa chcelo docieľiť — a aj sa docielilo — že občania mali strach vyjsť na ulicu. Bandy ovládli ulicu a mohli si robiť, čo chceli.

(Tretí kapitola z pripravovanej knihy vzpomínok — v Praze nevyšla, sazba rozmetána)

ZDENĚK JIČÍNSKÝ

Pražské jaro 1968 a jeho kritiky

Pražské jaro, reformní a demokratizační, bylo složitým sociálně-politickým fenomenem. Již tehdy, v roce 1968 byl tento proces doma i v cizině různě posuzován. Široká diferenciacie soudů a stanovisek k němu se ani po časovém odstupu příliš nezměnila.

Rozdílné kritické přístupy přetrvávají v různých variantách dodnes. Pražské jaro, jako kterýkoli jiný historický proces, lze posuzovat různě, z různých hledisek, podle různých hodnotových kritérií apod. Má-li však takováto kritika být momentem poznávání pravdy, musí respektovat určitá pravidla zkoumání, jistě základní — vnitřní i vnější — skutečnosti a vztahy, které determinovaly možnosti tohoto procesu, předurčovaly jeho povahu i celkový průběh.

V obsáhlé literatuře o Pražském jaru se lze setkat s jeho obhajobami i obžalobami, s kritikami různých jeho kritik. V tomto příspěvku se soustředíme na dvě klíčové otázky četných vnitřních i vnějších kritik Pražského jara. Jde zejména o kritiky vycházející z liberálně demokratické orientace, jak ji představuje např. revue „Svědectví“ a jeho hlavní redaktor P. Tigríd. Příznačné je, že tyto kritiky jsou často myšlenkově nekonzistentní a samy o sobě vnitřně rozporné.

***

Protagonistům Pražského jara se často vytýká politická naivita, utopismus, píše se o „prezentaci zbožných přání a naivních úmyslů uprostřed politického realismu v zájmové sféře orientální neodespocie“. 1) Bylo jejich chybou, že věřili, že se Sovětským svazem a jeho spojenci se dá jednat jako s partnery, které lze přesvědčit, že čs. reformní proces je socialistický, že nikterak neohrožuje sovětský mocenský systém ve střední a jihovýchodní Evropě. V této souvislosti se jim pak předhazuje jako nedostatek, že nepostupovali dost takticky, že se třeba zbytečně o mnoha věcech moc mluvílo a jako paradox se někdy dokonce uvádí, že prý v Čechách „se ani k žádným podstatnějším reformám nepřistoupilo — jen se o všem velice veřejně a hlučně diskutovalo.“ 2)

Čs. reformní pokus o obrodu socialismu, o socialismus s lidskou tváří neuspěl. Byl záhy po svém začátku zardoušen vojenským zásahem Sovětského svazu a jeho spojenců 21. 8. 1968. Vzhledem k tomu se všechny úvahy o tom, co mělo a nemělo čs. vedení uči-

nit, co dělalo dobře a co špatně, v čem se čs. veřejnost — včetně sdělovacích prostředků — chovala správně a v čem nesprávně, stávají neověřitelnými hypotézami. Protože se žádná historická událost neopakuje, není možné spolehlivě prokázat pravdivost těch či oněch soudů.

I při sympatickém postoji k Pražskému jaru se někdy klade otázka, zda to stálo za to, zda může krátké opojné období Pražského jara a s ním spojeného celonárodního nadšení vyvážit dlouhá léta stagnace a destrukce, jež po něm následovala a trvají až do současnosti. Odpovědi bude jisté, že pro čs. společnost — a v ní zejména pro český národ — by bylo lepší, kdyby Pražské jaro vůbec nebylo a kdyby nedošlo k cizí vojenské intervenci. Hluboký úpadek čs. společnosti ve všech sférách jejího života, do něhož se potom dostala, je nepřiměřeně tvrdým trestem za půl roku národní euforie.

Tato otázka je falešná. Problém byl v tom, zda se tehdy dalo postupovat jinak a vyhnout se onomu negativnímu konci. I zkušenosti jiných socialistických zemí, např. Maďarska v r. 1956 a Polska začátkem 80. let, necháme-li již stranou obecné zkušenosti evropského politického vývoje, potvrzují jen známou skutečnost, že historie se nerídí zákonem ekonomie času ani ekonomie sil, ale že jimi často hrozně plýtvá. Jinak řečeno, racionálně odůvodněná řešení a postupy, které by umožňovaly maximální efekt (optimální řešení) s minimem ztrát, nebývají prakticky uskutečnitelné. I dějiny socialistických zemí prokazují, přes četná samolibá prohlášení jejich ideologů o vědecké politice apod., že jejich vývoj postupuje složitými cestami s častými oklikami a zvraty, vede k dříve netušeným chybám a ztrátám a pod.

V Československu se vytvořila v druhé polovině 60. let z řady objektivních a subjektivních příčin krizová situace. V celé čs. společnosti probíhaly — v té či oné podobě — spory a diskuse o dosavadním socialistickém vývoji, promýšlely se návrhy potřebných změn a sililo společenské vědomí o jejich nezbytnosti. Uvnitř KŠČ jako vedoucí a vládnoucí strany se vyhrotil rozpor o další postup a přístup k řešení naléhavých společenských problémů. Přitom třeba vzít v úvahu, že Československo bylo dříve hospodářsky i

kulturně vyspělým státem, který prošel obdobím poměrně rozvinuté politické demokracie. KSČ v něm byla od svého vzniku masovou stranou a tento svůj charakter dále posílila po II. světové válce, kdy se stala, jak počtem svých členů, tak i voličů, nejsilnější stranou ve státě. Téměř všechny strany v Československu se po II. světové válce hlásily k socialismu, i když to přirozeně neznamenalo, že — zejména po únoru 1948 — sdílely představy oficiální politiky KSČ o socialismu a cestách a způsobech jeho uskutečňování. Po XX. sjezdu KSSS se uvnitř KSČ silně aktivizovaly reformní síly, které si přály modifikovat dosavadní dogmatickou a sektářskou politiku apod. Jejich reformní nástup byl však silně zabrzděn po tzv. maďarských událostech v r. 1956 a v rámci kampaně proti tzv. revizionismu koncem 50. let v souvislosti s uveřejněním nového programu KS Jugoslávie.

Čs. politický systém jako systém sovětského typu neměl fungující mechanismy, které by umožňovaly a zaručovaly plynulé změny (včetně kádrových) na nejvyšších místech mocenské hierarchie. Převažoval v něm direktivní centralismus. Vnitrostraničná demokracie, která mj. měla garantovat i ověřování správnosti politiky, fungovala jen velmi omezeně. Působením těchto rozporů, mezi nimiž mělo značnou váhu napětí v česko-slovenských vztazích, se na přelomu roku 1967 a 1968 vyhroutil napětí v ÚV KSČ, jehož důsledkem byla změna v osobě I. tajemníka ÚV KSČ. Místo A. Novotného se jím stal A. Dubček. Tato tenze v ÚV KSČ v koncentrované podobě zrcadlila napětí v celé straně a zprostředkovaně i v celé čs. společnosti. Všichni, kdo si přáli změny, kdo cítili, že již nelze čs. společnost dále ovládat starými metodami, byrokraticko-centralistickým způsobem, viděli historickou příležitost k uskutečnění žádoucích změn. Proto záhy — i vzhledem k váhavému postupu nového vedení KSČ, které bylo politicky heterogenní, byli v něm stoupenci reformu i konzervativci — se uvnitř KSČ rozvinul silný tlak reformním i demokratizačním směrem, který se rychle přenesl — zejména zásluhou sdělovacích prostředků — do celé čs. společnosti. Zvláště rychle silil v českém národě, v slovenském národě se úsilí koncentrovalo na změnu státního uspořádání ve federativním smyslu. Pohyb „shora“ byl tak brzy podporován a stimulován pohybem „zdola“, který nezdolka překračoval intence těch „nahore“. V tomto spojení reformního a demokratizačního úsilí shora i zdola, v této jeho revolučně reformní dialektice je charakteristický rys Pražského jara.

V této souvislosti lze dovést, že průběh krize vzhledem k povaze KSČ a celé čs. společnosti sotva umožňoval takové její řešení, kdy by se sice vyměnila vedoucí osobnost v čele vládnoucí strany, ale pokračovalo by se i nadále v jen mírně pozměněné staré politice. Nebylo možné se omezit jen na zavádění ekonomické reformy (v téže době s ní začínali i v MLR) a v politice postupovat dosavadním způsobem. Rozpory uvnitř KSČ mezi stoupenci reformu a konzervativci byly příliš vyhrcované.

Reformní síly v KSČ v čele s A. Dubčekem, který se stal charismatickou osobností a symbolem Pražského jara, viděly jedinečnou možnost k obrodě socialismu v Československu a snažily se ji využít. Vypracovaly promyšlený program změn ve všech oblastech života společnosti, Akční program, který byl přijatelný pro většinu členů KSČ i pro většinu celé čs. společnosti.

Reformní představitelé KSČ nebyli tak naivní ani

neodpovědní, aby si neuvědomovali meze, které čs. vývoji jsou stanoveny členstvím ČSSR ve Varšavském paktu, jejím začleněním do sovětské sféry vlivu po II. světové válce, aby necítili riziko spojené s pokusem o nový čs. socialistický experiment. Vedení KSČ (v této relaci jsou míněni jeho reformně orientovaní členové) bylo ovšem samo determinováno vlastními politicko-ideologickými koncepcemi, komunistickým přesvědčením i celým dosavadním vývojem KSČ i čs. společnosti, jejichž většina byla opravdu socialisticky zaměřena a přesvědčena o tom, že Československo — i při svém členství ve Varšavské smlouvě — má svrchované právo samo rozhodovat o tom, jaké změny musí provést, aby se uvolnil prostor jeho dalšímu socialistickému vývoji a odstranilo vše, co tomu brání.

Reformní síly v KSČ samozřejmě věděly o sovětské intervenci v Maďarsku v r. 1956. Měly však za to, že jednoznačně socialistická orientace čs. politiky v roce 1968 znamená takový rozdíl oproti maďarským událostem v r. 1956, že vnější zásah do čs. věci není důvodný. Když pak koncem jara a začátkem léta 1968 tlak se strany SSSR i NDR a PLR na Československo zesílil a hrozba intervence se stávala reálnou, muselo vedení KSČ řešit dilema, jak dále postupovat. Měli čs. veřejnost burcovat před nebezpečím hrozícího sovětského vpádu, jemuž však stejně nebylo možné účinně vojensky čelit, a dát tak nejen průchod, ale přímo zápalný signál ke vzplanutí protisovětských emocí v čs. společnosti, které by se jen obtížně daly zvládnout, aniž mohly vést k nějakému pozitivnímu řešení, nebo postupovat tak, aby se tyto nálady v čs. veřejnosti mirnily, a s vedením SSSR a jeho spojenců se snažit o překonání vzniklého napětí, vysvětlit jim a přesvědčit je, že čs. reformní proces je neohrožený, ale že je i v zájmu rozvoje Varšavské smlouvy a celého socialistického společenství. 3)

To, co se dnes může jevit jako naivní, iluzivní vidění reality, však vycházelo tehdy z respektování převažujících nálad v KSČ i v celé čs. společnosti, pokud jde o vztah k Sovětskému svazu. Pozitivní vztah k němu, který byl po roce 1945 více než jen součástí utopických představ nemalé části společnosti o socialistickém vývoji v Československu, ale v něčem dokonce přímo jejich zdrojem, (když navazoval na silné tendence „slovanského bratrství“ a starého rusofilství), byl sice v období po únoru 1948 značně narušen a oslaben, nicméně v r. 1968 stále trval a jako politická realita hrál v reformní čs. politice v r. 1968 stále ještě nemalou roli. I to byl důležitý moment, proč nebylo v Československu možné tehdy provádět převážně pragmatickou politiku, oproštěnou od ideologických motivací a aspirací. 4)

Nelze přehlédnout ani to, že v r. 1968 nebyl konzervativní charakter politiky tehdejšího vedení KSSS tak zřejmý. Toto vedení v čele s Brežněvem svrhlo sice v r. 1964 N. S. Chruščov, ale mohlo mu do jisté míry oprávněně vytýkat subjektivismus ve vnitřní politice, různé nedostatečně promyšlené organizační změny a improvizace apod. Samo přitom začalo v r. 1965 (A. K. Kosygin jako předseda rady ministrů SSSR) uskutečňovat ekonomickou reformu. Byly tam sice velmi znepokojivé jevy v kulturní sféře, ale ty vlastně byly v SSSR, ponecháme-li stranou období za života V. I. Lenina, trvalým jevem, takže se z nich ještě tak jednoznačně neusuzovalo na celkovou změnu sovětské politiky. Bylo tu i známé ujištění L. Brežněva ve vztahu

ke změně A. Novotného ve funkci I. tajemníka, že „to je vaše věc“, které se zdálo nasvědčovat tomu, že sovětské vedení není proti změnám v Československu.

***

Stává se někdy, že titíž kritikové, kteří vedení KSČ vytýkají, že nevažovalo dost realisticky, když podcenilo nebezpečí pro čs. reformní proces se strany SSSR a jeho spojenců, mu zároveň předhazují, že nebylo dost demokratické, že chtělo uchovat vedoucí úlohu KSČ ve společnosti, že nechtělo připustit vytvoření otevřeného politického systému včetně existence opozičních stran a demokratického zápasu o politickou moc ve státě; že se stavělo proti obnovení sociální demokracie apod.

Jsou to známé úvahy o „kvadratuře kruhu“, o „kulatém čtverci“ demokratizace, tj. o snahách spojit nespojitelné, když Akční program KSČ z dubna 1968 chtěl — a obsahoval v tomto směru řadu závažných požadavků a návrhů změn — dosáhnout rozsáhlé demokratizace v čs. společnosti a zároveň se snažil v ni uchovat vedoucí úlohu KSČ.

V tehdejší politické realitě nešlo přirozeně o abstraktní úvahy o abstraktních modelech optimální demokracie v Československu, ale o řešení konkrétních problémů konkrétního politického systému v jeho vnitropolitickém i mezinárodně politickém kontextu. Proto reformní síly v KSČ se ani v době Pražského jara nechtěly vzdát vedoucí úlohy této strany ve státě i ve společnosti a právem v ni tehdy spatřovaly záruku socialistického vývoje v Československu. Motivy pro toto stanovisko byly v různých složkách těchto sil různé. Byly tu pocity jisté satisfakce, přesvědčení, že nyní se KSČ může skutečně osvědčit jako vpravdě avantgardní síla společnosti, bylo to racionálnější vědomí, že Československo patří do sovětské zájmové sféry, že tím jsou dány nepřekročitelné limity pro změny v Československu, tyto hranice je nutno respektovat, i když je zároveň nutno maximálně využít prostor mezi nimi k uskutečňování změn, bylo tu i vědomí, že rozhodující potenciál sil v čs. společnosti je soustředěn v KSČ apod. I při uznávání různé motivace postojů reformních sil v KSČ je podstatné, že KSČ se nechtěla uzavřít vůči společnosti, že naopak usilovala o demokratické ověřování souhlasu společnosti se svou politikou, že vycházela z existence plurality zájmů v čs. společnosti a uznávala i nezbytnost jisté pluralitní institucionální struktury, jejímž prostřednictvím by se různé sociální zájmy projevovaly a prosazovaly.

Reformní síly v KSČ si však přitom uvědomovaly, že ČSSR je součástí sovětské mocenské sféry, že je — v té či oné míře — závislá na sovětské politice a že je tím determinována i možnost samostatného postupu ve vnitřních čs. věcech. Proto v odůvodňování svých projektů se vcelku vyhýbaly přímé kritice sovětské politiky a sovětských poměrů vůbec, aby nezavdávaly zbytečné důvody k obviňování z antisovětismu apod. (i když tomu stejně zabránit nemohly). Věděly také, že základní rysy a struktury politického systému musí být uchovány, aby nemohl být čs. vývoj označován za protisocialistický a protisovětský. Ti, kdo vyžadovali neomezenou politickou demokracii založenou na volné hře politických sil, zcela přehlíželi tyto skutečnosti, jako by neexistovaly. Vedle toho zcela přehlíželi i faktor času; za půl roku nelze, i kdyby to bylo možné, zcela přeměnit v demokratickém smyslu politický systém. Povlnivý a postupný vývoj je pro demokracii

příznivější než vývoj katastrofický.

Pro velkou většinu čs. společnosti byl reformní program KSČ včetně jejího pojetí demokratizace přijatelný a proto mu dávala i svou podporu — lidé nechtěli nemožné. (Heslo radikální studentské levice ve Francii z té doby: „Jsme realisté, chtějme nemožné“, bylo většině čs. společnosti cizí, blízké bylo jenom marginálním radikálním skupinám mezi studenty aj.) Z téhož důvodu také v průběhu Pražského jara požadavak čs. neutrality neměl významnější ohlas nikoli proto, že by si čs. občané nepřáli, aby Československo mělo postavení jako sousední Rakousko, ale protože dobře chápali, že to je nemožné, nedosažitelné.

***

Kritikové, kteří na základě svého negativního vztahu ke KSČ a k sovětskému systému prokazovali, že čs. reformní pokus, inspirovaný novým vedením KSČ, v r. 1968 nemůže uspět, nebo po jeho zlomení vojenskou intervencí tvrdili, že bylo předem jasné, že tento experiment je odsouzen k zániku, však nemohli dát uspokojivou odpověď, co měli reformní komunisté v době Pražského jara 1968 dělat.

K dyby se vzdali pokusu o změnu systému a pokračovali ve staré politice, aby proti sobě nepostavili SSSR a jeho konservativní spojence, NDR a PLR, dostali by se do konfliktu s čs. lidem, který očekával a vyžadoval hluboké sociálně-ekonomické a politické reformy. V takovém případě by jim tito kritikové vytýkali, že čs. komunisté opět jen potvrdili, že jsou v „cizích službách“, že jim jsou zájmy SSSR nad zájmy čs. lidu. Konec konců tuto rozpornost jejich výchozí pozice dosvědčuje i jejich obviňování reformních komunistů z nedostatku demokratičnosti, ze snahy uchovat si ve společnosti vedoucí úlohu. Není také nikterak prokazatelný častý závěr těchto kritiků, pramenící z jejich zásadně odmítavého postoje ke komunismu vůbec a k čs. komunismu, zvláště pokud jde o eventuální degeneraci Pražského jara i bez vnějšího vojenského zásahu (jako se to stalo v Polsku pod vedením Gomučky po roce 1956). I když nelze s určitostí říci, co by se z požadavků Pražského jara splnilo, a co ne, lze mít oprávněně za to, že by vývoj vedený reformně orientovanou KSČ probíhal pro čs. společnost příznivěji než tomu bylo v éře normalizace, kdy se k moci dostaly nejkonservativnější síly v KSČ, které z ní na půl milionu stoupců reformem vyřadily.

Na závěr lze říci, že čs. zkušenost v r. 1968 byla jedním z příkladů toho, co se v politickém vývoji společnosti nejednou stává, že dochází k zápasům, které, jak se později prokáže, končí neúspěšně. Na jejich začátku a v jejich průběhu se však situace jejich aktérům vždy takto nejeví, a i když se jim tak třeba i jeví, přesto do tohot zápasu z nacionálních, mravních a j. motivů vstoupí a vstoupit musí, protože v rámci volby, před níž jsou postaveni, nemají jinou možnost.

Otištěno bez vědomí autora

- 1) Recenze knihy Vl. Kadlece „Dubček 1968“ ve *Svědectví* 1987, č. 82, str. 428
- 2) *Obrys* 1987, č. 4, str. 22-23
- 3) *Podrobně rozebírá tuto problematiku A. Dubček ve svém rozhovoru s redaktory italské L'Unita,*
- 4) *Po 21. 8. 1968 se znaménka plus a minus vztahu čs. společnosti k Sovětskému svazu (a Rusku) obrátila.*